

ANSELMŮV DIALOG *DE GRAMMATICO* JAKO ÚVOD DO DIALEKTIKY

MAREK OTISK, Katedra filozofie, Filozofická fakulta Ostravské univerzity, ČR

OTISK, M.: Anselm's Dialogue *De grammatico* as an Introduction to Dialectics
FILOZOFIA 73, 2018, No 7, pp. 566 – 579

The paper deals with the dialectical dimension of the dialogue *De grammatico* written by Anselm of Canterbury during his stay in the Abbey of Le Bec. This dialogue between the teacher and the student addresses the question: How *grammaticus* is both a substance and a quality? In his work *De veritate* Anselm described the dialogue *De grammatico* as an introduction to dialectics. The paper tries to show how this Anselm's dialogue could serve as an explanatory introduction (a textbook) to this liberal art. It seems that the main source of Anselm's understanding of dialectics was six Boethius's books called *Commentaries to Cicero's Topica*. Therefore, the article presents basic characteristics of dialectics according to the above mentioned Boethius's treatise (e.g. dialectics as *inveniendi et iudicandi argumenti* with the help of *definitio*, *partitio* and *collectio*; the description and components of an argument; the importance of the question in a dialectical disputation etc.), while the text of Anselm's dialogue *De grammatico* is confronted with those Boethius's theses.

Keywords: Anselm of Canterbury – *De grammatico* – Boethius – Dialectics

Úvod. Během svého působení v klášteře Le Bec¹ sepsal Anselm z Canterbury (1033/34 – 1109) čtyři rozhovory, souhrnně často nazývané jako tzv. školské dialogy (srv. McCord Adams 2004, 40 – 41). Tři z nich (*De veritate*, *De libertate arbitrii* a *De casu diaboli*) Anselm označil jako pojednání, která se zabývají Písmem svatým, a třebaže na sebe bezprostředně nenavazují a byla vytvořena v časových odstupech, přál si, aby byla opisována spolu a v uvedeném pořadí. Čtvrtý dialog pojmenoval *De grammatico* a jelikož se v něm zaměřil na odlišné otázky, nechtěl ho bezprostředně spojovat s předchozími třemi díly (*De ver.* 173,2 – 174,7), což předznamenalo specifické postavení tohoto spisu v rámci celé Anselmovy tvorby (srv. Southern 1990, 65).

¹ Anselm žil v klášteře v Le Bec více než 30 let – po přibližně ročním pobytu se zde v roce 1060 stal mnichem, od roku 1063 byl převorem a od roku 1078 opatem. Tuto funkci zastával až do roku 1093, kdy byl dosazen na arcibiskupský stolec v Canterbury. O Anselmově životě viz zejména komplexní práce Richarda W. Southerna (1963 a 1990), stručněji pak např. Walter Fröhlich (1996, 53 – 65) nebo Gillian R. Evans (2004, 5 – 31).

Od druhé poloviny 20. století se objevilo hned několik přístupů, jak dialog *De grammatico* interpretovat. Výrazným impulsem pro zájem o tento spis byly texty D. P. Henryho (např. 1960, 1964, 1967 nebo 1974), který s využitím Leśniewského formálně logického systému zvaného Ontologie objasňoval nejen samotný obsah rozhovoru, ale především se pokusil zařadit toto dílo mezi podstatné příspěvky k dějinám logiky.² Přes relativně častou kritiku Henryho výkladů jeho texty výrazně napomohly k soustavnému zájmu o Anselmův dialog. Velké pozornosti se dostalo analýzám Anselmovy sémantické koncepce (srv. Marenbon 2002, 73 – 86 nebo Cerezo 2015, 194 – 220) či výkladu spisu jako zásadního rámce pro Anselmovu filosofii jazyka (např. King 2004, 91 – 97).

V jistém protikladu k čtení *De grammatico* jako textu zaměřeného primárně na logickou a sémantickou problematiku se záhy začaly objevovat i odlišné interpretace tohoto spisu. Celým dialogem se prolíná rozvádění některých témat z Aristotelových *Kategorií*, takže se nabízí zařazení Anselmova rozhovoru do tradice explanačně koncipovaných úvodů a komentářů k prvnímu svazku Aristotelova logického díla (srv. např. Southern 1990, 62 – 63 nebo McCord Adams 2000, 110 – 112). Stranou zájmu nezůstala ani vlastní struktura dialogu, kterou lze charakterizovat jako určitou podobu předškolastické *proto-quaestio* (srv. Boschung 2006, 13 – 15; McCord Adams 2000, 105–110). Souběžně s tímto čtením spisu se stále častěji objevovaly pokusy³ o výklad dialogu, které by zohlednily Anselmova slova z *De veritate*, jimiž charakterizoval svůj text *De grammatico* jako úvod do dialektiky (*De ver. 173,6: introducendus ad dialecticam*).

Na poslední zmíněnou výkladovou linii navazuje tato studie, která se pokusí ukázat, proč lze *De grammatico* považovat za propracovaný a pedagogicky promyšlený úvod do dialektické disputace, přičemž bude vycházet ze zjištění, která publikoval zejména Peter Boschung (2006), jehož inspirativní podněty zde budou dále rozpracovány a doplněny o nové doklady předkládaných závěrů. Právě Peter Boschung (2006, 23 – 65) přesvědčivě zdůvodnil, že hlavním zdrojem Anselmových dialektických úvah byl Boethiův komentář k Ciceronovým *Topikám*, proto i v tomto článku bude (po krátkém uvedení do Anselmova spisu) věnována pozornost základnímu vymezení dialektiky a jejích podstatných charakteristik ve zmíněném Boethiově komentáři, následně bude představen způsob, jímž Anselm v *De grammatico* využil Boethiova tvrzení k představení vlastních argumentačních postupů, jejich vytváření a posuzování.

² O nahlížení na místo Anselma v rámci dějin logiky v kontextu 20. a 21. století (včetně rozboru Henryho interpretací) viz zejména článek Sary Uckelmann (2012, 405 – 426). K Henryho výkladu spisu *De grammatico* srv. také příspěvek Marilyn McCord Adams (2000, 90 – 97).

³ Viz především rozsáhlou práci Petera Boschunga (2006), ale také starší a stručnější pojednání Lothara Steigera (1969), Alaina Galonniera (1987 nebo 1996) nebo Marilyn McCord Adams (2000).

Stručný obsah spisu *De grammatico*. Název Anselmova spisu není snadné adekvátně přeložit. Nabízí se překlad *O gramatikovi*, tj. o někom, kdo disponuje gramatickými znalostmi. Slovo *grammaticus* však nemusí nutně odkazovat na konkrétního jedince, kterému je vlastní, že ovládá gramatiku, ale může se vztahovat rovněž k samotné gramatice, tedy k akcidentu, který jistá podstata nese. Platila-li by tato varianta, pak by název Anselmova rozhovoru mohl být přeložen *O gramatickém*, tj. o gramatickém umění, tedy v zásadě o gramatice.

Naznačená nejednoznačnost názvu spisu není náhodná, neboť Anselmovo dílo se točí kolem otázky: *Jakým způsobem je gramatik substance a kvalita?*⁴ Žák ji v úvodu dialogu formuluje ve tvaru disjunkce: Jelikož se touží dovědět, jak správně rozumět paronymům, chce znát, jestli je gramatik substance nebo kvalita (*DG I*, 145,4 – 6). Záhy svou otázku (pochybnost) blíže vysvětluje a tím ji zároveň reformuluje: Má dojem, že lze dokázat, že gramatik je i není substance, a zároveň má za to, že lze dokázat, že gramatik je i není kvalita (*DG I*, 145,8 – 9). Takto jsou představeny dvě základní otázky, které se řeší v první části rozhovoru (kapitoly II – XI):

- a) *Je gramatik substance, nebo není?*
- b) *Je gramatik kvalita, nebo není?*

Možnosti kladných odpovědí na obě upravené otázky prezentuje žák hned v první kapitole spisu. Gramatik je podstata proto, neboť každý gramatik je člověk a každý člověk je podstata. Zároveň je však gramatik kvalita, protože uznávané filosofické autority často uváděly gramatika jako příklad kvality a nezdá se být vhodné odmítat jejich tvrzení (*DG I*, 145,14 – 146,3).

V zásadě celá první část spisu (tj. až do kapitoly X) prezentuje námítky v podobě pokusů o tvorbu argumentů, které by zpochybnily kladnou odpověď na otázku, zda je gramatik podstata. Zaměřuje se přitom především na popření tvrzení, že každý gramatik je člověk, takže dochází k závěrům, že gramatik není člověk/substance (srv. *DG II*, 146,26: *nullus grammaticus homo*; *DG VI*, 150,5 – 6: *nullus homo grammaticus*; *DG VIII*, 152,19; *DG IX*, 154,2; *DG X*, 154,23 – 24: *grammaticus non sit substantia*). Každý z těchto protiargumentů je nejprve označen za chybný, poté je odhalena argumentační chyba a přichází vysvětlení, proč byl daný argument nesprávný. Na závěr je argument upraven do korektní podoby, ovšem jeho závěrem již není propozice, že gramatik není člověk/substance, nýbrž teze, že gramatik a člověk není totéž (*DG V*, 149,32: *grammaticus non est idem quod homo*), tzn. být gramatikem neznamená být člověkem (*DG V*, 149,27: *esse grammatici non est esse homini*), esence člověka není esencí gramatika (*DG VI*, 150,29 – 30: *essentia hominis non est essentia grammatici*) atp.

⁴ Takto zní podtitul spisu (*DG 145,1 – 2: Quomodo grammaticus sit substantia et qualitas.*), který byl ve středověkých rukopisech někdy užíván jako název celého dialogu (srv. Sharpe 2009, 20 – 23).

Z toho Anselm vyvozuje, že gramatik, pokud uvažujeme o substanci, označuje člověka (jak bylo doloženo v úvodním argumentu), kdežto uvažujeme-li o gramatickém umění (gramatice), pak gramatik označuje kvalitu (DG IX, 154,19 – 21) a nikoli substanci, neboť, jak ukázala dlouhá řada chybných argumentů a jejich následné úpravy, lze oprávněně tvrdit, že gramatik není člověk/substance, tedy že gramatik není totéž jako člověk.

Druhá otázka, tj. zda gramatik je či není kvalita, je argumentací na první otázku již vlastně zodpovězena, proto student jen uznává závěr, že ‚gramatik‘ – neboť může označovat substanci (určitého znalce gramatiky) i kvalitu (samotnou gramatiku) – v jistém ohledu je kvalitou a v jistém ohledu není (DG XI,155,18 – 19). Tímto je uzavřena první část rozhovoru, v níž se obě vyřčené otázky argumentačně probraly, a byl odhalen rozdílný způsob, jímž ‚gramatik‘ může označovat substanci i kvalitu.

Teprve druhá část dialogu (kapitoly XI – XXI) se podrobněji zaměřuje na vyjasnění otázky z podtitulu spisu, tedy jakým způsobem je gramatik substancí a kvalitou. Rovněž v této části dialogu přichází žák s argumenty, jimiž se snaží zpochybnit, že by ‚gramatik‘ označoval kvalitu, resp. že by označoval substanci. Učitel proto načrtne sémantickou koncepci vystavěnou na teorii signifikace (*significatio per se, per aliud, ut unum, principaliter, pariter, substantialis, accidentalis*) a apelace (*appellatio*), s jejichž pomocí žákem uvedené pochybnosti vyvrací.

Postupně se tak vyjasňuje odpověď, že gramatik označuje kvalitu (*significatio per se, substantialis, principaliter*) i substanci (*significatio per aliud, accidentalis, appellatio*), tedy gramatické umění i jeho nositele (DG XII, 157,1 – 8; DG XIV – XV, 159,16 – 161,21). Naproti tomu kupříkladu jméno ‚člověk‘ označuje *per se* a *ut unum* jedince i některé jeho vlastnosti, které jsou v něm přítomné (tj. akcidenty typu racionalita, smrtelnost apod.), avšak primárně (*principaliter*) označuje a zároveň nazývá (*appellatio*) pouze konkrétního člověka, tj. podstatu (DG XII, 156,22 – 157,1). Jméno totiž může zároveň označovat více kategorií: např. ‚člověk‘ označuje *ut unum* substanci i akcidenty (druhé rozdíly) této podstaty, jež jsou v dané podstatě nutně přítomny (racionalita, smrtelnost), ovšem podstatu označuje principiálně (*principaliter*), neboť bez ní by nic dalšího neexistovalo, kdežto akcidenty takto neoznačuje. Oproti tomu jméno ‚gramatik‘ (nebo ‚bílý‘) sice také může označovat více kategorií (např. kvalita, vlastnictví), ale nikoli tak, že by samotný gramatik byl z těchto kategorií nutně vytvořen – obě uvedené akcidentální kategorie totiž označuje rovnoměrně (*pariter*) a navíc k tomu, aby existoval nějaký konkrétní gramatik, je zapotřebí nositele akcidentů, tj. substance (DG XIX – XX, 164,30 – 166,10; DG XXI, 167,12 – 35). Postupně se tak učitel vypořádal se všemi žákovými námitkami, načež je i samotný žák spokojen.

Anselm na konci díla naznačuje, že závěry, k nimž v rozhovoru došli, je vhodné brát jako provizorní, neboť tehdejší dialektikové (*dialectici nostris temporibus*) se těmto otázkám intenzivně věnují, tudíž nelze vyloučit, že se objeví jiné průkazné argumenty. Bez ohledu na výsledek (resp. jeho dočasnost) ale učitel zdůrazňuje, že

celá debata byla bezpochyby užitečná, neboť přinesla vhodné procvičení disputačního umění (*DG XXI*, 168,8 – 12). Tento závěr naznačuje, že Anselm měl při tvorbě dialogu na zřeteli jeho dialektický charakter, jehož kompozicí si přál uvádět žáky do dialektiky jako disputační disciplíny.

Dialektika v první knize Boethiových *Komentářů k Ciceronovým Topikám*.

Jelikož Anselm přistupoval k dialektice se znalostmi Boethiových výkladů, nyní bude uvedeno několik poznámek k Boethiově vymezení dialektiky a jejích základních pojmů, jak jsou podány v první části úvodní knihy *Komentářů k Ciceronovým Topikám*.

Po stručném úvodu Boethius cituje Cicerona (*Top.* 6, 118,15), čímž uvádí základní charakteristiku tohoto umění: Dialektika (peripatetika nazývaná rovněž logika) je pečlivý způsob rozmlouvání (*In Cic. Top.* I, 273,33 – 274,4 [1045A – B]⁵: *ratio diligens disserendi*). Dialektické umění se rozpadá na tři hlavní činné složky:

- (a) definování (*definitio*);
- (b) rozdělování (*partitio*), tedy předně dělení rodů v druhy pomocí druhových rozdíků;
- (c) skládání (*collectio*), tj. deduktivní sestavování propozic.

Toto deduktivní skládání (c) se dále liší podle výsledných argumentů na:

- (i) pravdivé a nutné – pak se jedná o dokazování (*demonstratio*);
- (ii) pravděpodobné – pak jde o dialektiku (*dialectica*) v užším slova smyslu;
- (iii) nepravdivé, klamně či chybné – v tomto případě se nazývá sofistickou (*sophistica*).

Boethius si byl dobře vědom, že u Aristotela je dialektika, tj. především problematika řešená v *Topikách*, zaměřena na pravděpodobné argumenty (*In Cic. Top.* I, 274,4 – 15 [1045B–C] nebo tamtéž, I, 276,16 – 22 [1047C–D], srv. Aristotelovy texty: *Top.* I, 1, 100a18 – 100b18; *Anal. post.* I, 30, 87b19 – 27; *Soph. elen.* 2, 165b1 – 11 ad.).

Z jiné perspektivy lze pak umění dialektiky nahlížet dvojím způsobem jako:

- a) vytváření či nalézání (*inveniendi*) argumentů;
- b) posuzování (*iudicandi*) argumentů.

Boethius dodává, že obě tyto složky jsou bezprostředně vztaheny k vlastní definici dialektiky. Je-li totiž dialektika způsobem vedení rozpravy, pak tato rozmluva nemůže být ničím jiným, než postupným vytvářením a hledáním argumentů. Současně

⁵ Podle obvyklého úzu odkazují nejen na Orelliho vydání Boethiova komentáře, ale v hranatých závorkách rovněž na Migneho vydání v *PL*.

však dialektika klade důraz na pečlivost vedení rozpravy, tudíž musí zároveň posuzovat, nakolik jsou přednesené argumenty oprávněné. Vytváření a posuzování argumentů proto tvoří bytostné části dialektiky (*In Cic. Top. I, 274,16 – 27 [1045C – D]*).

Role topik v rámci dialektiky úzce souvisí s vytvářením argumentů. Cicero (*Top. 6, 118,25 – 27*) vymezuje topiky s odkazem na Aristotela jako místa (*locus, sedes*), z nichž vzechází samotné argumenty, přičemž klade důraz na to, že topiky jsou stěžejní složkou každé patřičné argumentace. Boethius proto explicitně zmiňuje, že Cicero nazývá tvorbu a hledání argumentů topikami (*In Cic. Top. I, 276,30 – 31 [1047D – 1048A]*).

Dále již přechází Boethius k vymezení samotného argumentu – ten pomocí zdůvodnění (*ratio*) přináší důvěru (*fides*) v něco, co bylo dříve pochybné (*dubius*). Tímto zdůvodněním se něco dokazuje (*probat*), což přináší ujištění o dřívější nejasnosti. Při tradičním chápání definice jako vymezení nadřazeného rodu druhovou diferencí je tedy argument zdůvodněním (tj. *genus*), který má dva druhové rozdíly (*differentiae*): (i) přináší důvěru a zároveň (ii) se týká něčeho, o čem se pochybovalo (*In Cic. Top. I, 276,43 – 277,16 [1048C – D]*).

Je-li pochybnost, musí být zároveň položena otázka (*quaestio*), neboť pouze tam, kde jsou sporné otázky, tam se objevují argumenty. Otázka je nejistou propozicí (*propositio dubitabilis*), tedy takovým tvrzením, u něhož panují pochybnosti. Propozice je definována jako výrok (*oratio*), který označuje něco jako pravdivé nebo nepravdivé (*In Cic. Top. I, 277,19 – 20 [1048D]*). Argument se tedy vždy točí kolem sporné otázky, snaží se na ni dát odpověď a to tím, že jednu z protivných možností potvrdí, kdežto druhou odmítne. Otázka proto musí zahrnovat určité tvrzení (*affirmatio*) i jeho popření (*negatio*), které jsou k sobě samozřejmě kontradiktorní (*contradictio*). Pomocí argumentu se pak prokazuje určité tvrzení a tím popření opaku, resp. obráceně (*In Cic. Top. I, 277,28 – 278,17 [1049A – C]*).

Každá propozice má dvě základní složky: subjekt (*subiectus*) a predikát (*praedicatus*). Predikát je označován jako vyšší termín (*maior terminus*), subjekt jako nižší termín (*minor terminus*), přičemž větší je vypovídán o menším (*In Cic. Top. I, 278,31 – 39 [1050A]*). To platí rovněž pro otázku, jež je – jak bylo zmíněno – nejistou propozicí. Aby argument mohl přinést objasnění sporné otázky, je nutné, aby jeho jednotlivé výroky byly určitým způsobem uspořádány. Tomuto uspořádání říká Boethius argumentace (*argumentatio*) a může být buď úplná (*sylogismus*) nebo neúplná (*enthymema*), tzn. nějaká propozice je v argumentaci zamlčena. Každý sylogismus se skládá z propozic složených z termínů, přičemž závěr (*conclusio*) z těchto propozic vzniká v případě, že oba termíny závěru jsou v propozicích spojeny třetím, středním či společným termínem (*medius terminus*). Chceme-li prokázat určité tvrzení, pak je nezbytné, aby obě jeho složky, tj. vyšší termín, který je vypovídán o menším termínu, byly spojeny (*copulare*) pomocí středního termínu. Z tohoto pak Boethius uzavírá, že argument je fakticky nacházením společného termínu, který v případě, že spojuje vyšší a nižší termín, vede ke kladnému tvrzení o sporné otázce, pokud je naopak rozpojuje, vede k jejich popření (*In Cic. Top. I, 278,39 – 279,33 [1050A – 1051A]*).

Pro řešení otázky, tj. nejisté propozice, tedy závěru argumentu, je proto nutné formulovat určité propozice. Jedna z nich se skládá z vyššího a středního termínu a nazývá se vyšší propozicí (*maior propositio*), druhá se označuje jako nižší propozice (*minor propositio*) a skládá se z nižšího a středního termínu (*In Cic. Top. I, 279,33 – 279,42 [1051A – B]*). Specifické postavení mezi propozicemi má nejvyšší propozice (*maxima propositio*), což je všeobecná a natolik zřejmá propozice, že nepotřebuje důkaz, neboť její pravdivost je zřejmá, naopak tato propozice poskytuje při nejistotě důkazy. Tyto nejvyšší propozice jsou nazývány topiky a jsou v argumentaci přítomny, ať již přímo jako explicitně formulované propozice, nebo nepřímo jako síla (*vis*), která dodává argumentaci validitu (*In Cic. Top. I, 280,12 – 39 [1051C – 1052A]*). Těchto nejvyšších propozic, které lze rozlišovat podle toho, zda jsou nutné (*necessariae*) nebo pravděpodobné (*probabiles*), je takřka nepočítaně (*innumerabiles*), což vede Boethia k jejich klasifikaci podle několika všeobecných rozdílů (*universales differentiae*), přičemž významné místo připisuje v tomto rozdělení definicím (*definitiones*), které charakterizují druhy a rody pomocí druhových rozdílů a lze je vymezit jako propozice celku (*ex toto*) a s nimi související dělení rodů na druhy, tj. na části (*ex partibus*) (*In Cic. Top. I, 280,42 – 281,30 [1052B – D]*).

Na závěr úvodního představení dialektiky, topik a základních složek a prvků tohoto umění přichází Boethius s vysvětlením rozdílu mezi argumentem a argumentací (*In Cic. Top. I, 282,1 – 41 [1053B – 1054A]*); podrobný rozbor viz Boschung 2006, 52 – 53).

Lze tedy shrnout, že podle Boethiových *Komentářů k Ciceronovým Topikám* je dialektika uměním, jak metodicky pečlivě vést debatu, což zahrnuje zejména vytváření a posuzování argumentů, k čemuž slouží definice, dělení rodů na druhy a skládání propozic v úsudky. Má-li probíhat diskuse, je nezbytné, aby byla položena otázka, která má varianty kontradiktorních odpovědí. Samotné umění vedení rozpravy pak spočívá v tom, že pro otázku (pochybnosti budící propozice), která je složena ze subjektu a predikátu, je hledán takový střední termín, který by umožnil prokázat, že dané propoziční spojení subjektu a predikátu je patřičné (kladné zodpovězení otázky) nebo nepatřičné (zamítnutí). V argumentaci se proto hledá střední termín a to, co umožňuje validitu argumentačního postupu, jsou tzv. nejvyšší propozice, tj. taková tvrzení, která jsou sama o sobě zřejmá nebo alespoň pravděpodobně pravdivá, takže budí důvěru, kterou nám pochybování o dané otázce dokáže odstranit.

De grammatico jako dialektický text. A) Inveniendi a iudicandi. Anselmův dialog velmi věrně kopíruje Boethiem naznačenou charakteristiku dialektiky. Je-li dialektika uměním, které vytváří a posuzuje argumenty, pak fakticky celý spis je ukázkou toho, jak lze argumenty posuzovat a vytvářet. Když v úvodní kapitole žák formuluje své pochybnosti, vyzývá ho učitel, aby své stanovisko podpořil argumenty (*DG I, 145,7 – 10*). Poté, co žák zdůvodní, proč se domnívá, že lze relevantně prokázat, že gramatik je substance i kvalita, učitel s jeho závěry souhlasí, vyjma toho, že jsou oba prokázané závěry kontradiktorní. Přesto vzápětí vyzývá žáka, aby sám zkusil

zpochybnit své vlastní závěry (*DG II*, 146,10 – 15). Tím se spouští sled kroků, kterými Anselm ukazuje, jak správně rozumět argumentacím, jak je posuzovat, aby bylo zřejmé, co je v dané konkrétní argumentaci skutečně pronášeno.

Již z tohoto prvotního uvedení kontextu všech žakových protiargumentů, které jsou kladeny proti původní (správné) argumentaci, je zřejmé, že budou shledány chybnými. Anselmův postup při posuzování klamných argumentů má jasně danou strukturu: (i) nejprve ukáže, že je daný argument chybný, aby následně (ii) odhalil, proč je argument chybný, z toho potom (iii) vyvodí, co skutečně plyne z premis dané argumentace. Žák to v textu říká zcela otevřeně, když reaguje na učitelovo vyvrácení jedné z jeho argumentací – chce po učiteli, aby mu ukázal, co a jakým způsobem ho v argumentaci oklamalo (*DG VIII*, 152,26: *quod me fallat et ubi me fallat*).

Ve stručnosti lze konstatovat, že se Anselm při posuzování argumentů drží těchto tří kroků (srv. Boschung 2006, 77 – 78):

1. *refutatio*, tj. odhalení argumentační chyby pomocí vytvoření strukturálně totožného argumentu, který je evidentně chybný (*quod fallit*);
2. *dissolutio*, tj. rozbor argumentu, jímž se ukáže, v čem spočívá klam (*ubi fallit*);⁶
3. *restauratio*, tj. úprava argumentu, jíž je klam odstraněn.

Jako příklad lze uvést úvodní žakovu argumentaci proti závěru, že každý gramatik je člověk. Chybný proti argument zní (*DG II*, 146,22 – 26):

1. Každého člověka lze myslet bez gramatiky.
2. Žádného gramatika nelze myslet bez gramatiky.
- Z: Žádný gramatik není člověk.

Učitel odhaluje chybu tohoto argumentu pomocí sestavení obdobného argumentu, jehož závěr je zjevně nepravdivý (tj. *quod fallit*, resp. *refutatio* – viz *DG III*, 147,23 – 27):

1. Každého živočicha lze myslet bez racionality.
2. Žádného člověka nelze myslet bez racionality.
- Z: Žádný člověk není živočich.

K odhalení klamu (*ubi fallit*, resp. *dissolutio*) Anselm využívá vyjasnění tvrzení obsažených v premisách. Vypovídáme-li o živočichovi, že ho můžeme myslet bez racionality, pak je zřejmé, že takto můžeme živočicha myslet jako živočicha bez ra-

⁶ Srv. explicitně *DG VI*, 150,3 nebo *DG IX*, 154,6.

cionalit, zatímco člověka nelze myslet jinak, než *jako člověka s racionalitou*. Zdánlivě platný argument takto nemá společný střední termín, neboť v první premise se hovoří o něčem, co lze myslet *jako živočicha bez racionalit*, kdežto druhá premise vypovídá o něčem, co nelze myslet *jako člověka bez racionalit*. Učitel v dialogu odhaluje klam na chybném protiargumentu, když ukazuje, že žádný závěr nemůže plynout z premis, pokud v nich není společný termín (*communis terminus*), což je také případ zmíněného klamného protiargumentu, neboť jeho premisy tvrdí (DG IV, 148,15 – 32):

1. Každého člověka lze myslet jako člověka bez gramatiky.
2. Žádného gramatika nelze myslet jako gramatika bez gramatiky.

V posledním kroku (*restauratio*) Anselm modifikuje výchozí premisy protiargumentu, aby mohl dojít k pravdivému závěru. K tomuto účelu je ovšem nutné obě premisy upřesnit. První premise by měla být upravena následovně: Lze-li člověka myslet jako člověka bez gramatiky, pak se tím chce říci, že být člověkem není závislé na gramatice, tj. že člověka lze definovat bez gramatiky. Podobně v druhé premise se tvrdí, že být gramatikem vyžaduje, aby zde byla gramatika, tedy nelze, aby něco bylo gramatikem bez gramatiky, tj. gramatika lze definovat pouze s použitím gramatiky. Jsou-li premisy takto reformulovány, přináší korektní závěr a celý argument má tuto podobu (DG V, 149,19 – 33):

1. Být člověkem nevyžaduje gramatiku.
2. Být gramatikem vyžaduje gramatiku.

Z: Být gramatikem není totéž jako být člověkem. = Gramatik není totéž jako člověk.

Jak je z uvedeného zřejmé, posuzování argumentů (a tvorba nových argumentů) tvoří stěžejní náplň díla *De grammatico* (srv. Steiger 1969, 120 – 127). Však také Anselm, poté co nechá učitele detailně představit způsob, jak analyzovat klamný argument (tj. kapitoly II – V), kontroluje žákovu pochopení tohoto postupu (kapitoly VI a VII), aby ho následně ještě společně prověřili na dalších příkladech (kapitoly VIII – X). Již z tohoto se zdá být zřejmé, že Anselmův rozhovor je primárně dialektickým spisem, který se snaží naučit postupům tohoto umění.

B) *Definitio, partitio a collectio*. Podobně také Boethiem (a Ciceronem) zmiňované tři základní činnosti dialektiky (definování, rozkládání a skládání) v dialogu *De grammatico* nechybí. Důležitost definování je v díle zmíněna hned několikrát. Stačí opětovně připomenout závěry argumentů proti tezi, že gramatik není člověk, v nichž se dovozuje, že gramatik a člověk nemají totožnou definici (DG V, 149,27 – 33), nebo důležitost správného definičního výměru pro řádně vytvořený argument (DG

VIII, 152,30 – 153,14), resp. pro vyjasnění toho, co slova označují (*DG XIII*, 157,16 – 158,34: definice ‚gramatika‘ a její upřesnění; nebo *DG XX–XXI*, 166,13 – 167,35: definice ‚bílé‘).

Rovněž *partitio* má v Anselmově dialogu své pevné místo. Důležitost hraje např. už v úvodu spisu, kdy učitel vytváří strukturálně podobný argument k prvnímu žakovu pokusu o argumentaci v neprospěch toho, že gramatik není člověk. Využívá k tomu vztah mezi živočichem (rod), člověkem (druh) a racionalitou jako druhovým rozdílem (*DG III*, 147,1 – 27). K podobným úvahám se pak Anselm vrací několikrát, ale asi nejdůležitější roli hraje dělení na druhy pomocí druhových diferencí při vymezení způsobu, jímž slova označují něco *ut unum*. V *De grammatico* jsou představeny tři způsoby, jakými určité jméno označuje *jako jedno* více složek, na něž je lze patřičně rozložit (*DG XX*, 166,2 – 5). Jméno může *ut unum* označovat konstitutivní složky rodu, druhy, druhové difference i spojení druhu s individuálními vlastnostmi, tzn. např. jméno ‚živočich‘ může označovat tělo i duši (konstitutivní složky, neboť každý živočich je podstatou, která se skládá z duše a těla), rod i druhové difference (např. těleso a lidskost, protože člověk je nižším druhem tělesa, přičemž od jiných tělesných druhů se liší tím, že jeho tělo je oduševnělé, schopné vnímat i užívat rozum), nebo druh a individuální vlastnosti (např. chceme-li označit Platóna jako člověka).

Jak plyne již z toho, že rozhovor *De grammatico* je neustálým sledem posuzování a tvorby argumentů, věnuje Anselm patřičnou pozornost i argumentačnímu skládání propozic, které je nezřídka nazváno přímo sylogismem (srv. např. *DG III*, 147,22 nebo *DG IV*, 149,1 ad.), byť v jiných případech se jedná o entyméma. Anselm v těchto souvislostech sice nepoužívá termín *collectio*, přesto jim užitá slovesa *contextere* a *conectere* vyjadřují zcela stejnou činnost: tzn. skládání či spojování propozic do argumentů, kde z určitých tvrzení plyne nějaký závěr.

A jelikož toto skládání může být trojího druhu (dokazování, dialektická argumentace a sofistika), zmiňuje Anselm ve svém traktátu *De grammatico* všechny tři uvedené typy deduktivních argumentů: viz např. *DG I*, 145,8 – 9 a 14 – 15 (nutný důkaz), *DG XIII*, 157,30 – 158,14 (příklad hypotetického argumentu, o dialektických argumentech je drtivá většina dialogu), *DG VIII*, 152,22 – 29 (sofistické postupy).

Ať již tedy dialektice rozumíme jako umění, které vytváří a posuzuje argumenty, nebo jako umění, které využívá ke své činnosti definice, dělení a skládání, všechny tyto klíčové složky dialektického umění se v Anselmově dialogu objevují. Snad ještě vhodněji se lze vyjádřit tak, že *De grammatico* je dílo, které je vystavěno na posuzování argumentů (s pomocí tvorby jiných argumentů⁷), což se neobejde bez precizního

⁷ Žák si v závěru první části dialogu posteskuje, že učitel pouze vyvrací jeho pokusy o argumentaci, sám však s důvody pro vlastní deklarované stanovisko nepřichází (*DG XI*, 155,21 – 25). Tato výtka je v rámci Anselmova díla oprávněná jen částečně, hlavně však znovu ukazuje, že dialektika je uměním, které posuzuje argumenty a mělo by je rovněž vytvářet.

stanovení definic, uvědomění si dělení rodů na druhy a samozřejmě vytváření a vzájemné spojování propozic, z nichž plynou závěry.

C) *Quaestio*. Dialektika se uplatňuje tam, kde je nějaká do podoby otázky (*quaestio*) zformulována pochybnost (*dubitatio*), která má být odstraněna pomocí argumentace, jak uvádí Boethius. Nepřekvapí proto, že dialog *De grammatico* začíná tím, že se žák, jelikož chce vědět, jak je to s paronymy, táže učitele, zda gramatik je substance nebo kvalita. Učitel se, ještě než začne s vysvětlováním, táže po důvodech žákových pochyb (*DG I, 145,7: cur dubites*), což žák to po jistém zdráhání objasňuje (*DG II, 146,17 – 18*). Pochybování tedy stojí na samotném počátku rozhovoru, je jeho bezprostřední příčinou. Ke konci dialogu, když je učitelem vyloženo jeho stanovisko k jedné z dílčích otázek, žák s potěšením konstatuje, že o takto průkazném výkladu nelze pochybovat (*DG XIX, 164,16*). Anselm tímto ukazuje vlastní účel dialektického umění, které má vnést jistotu a důvěru do dříve pochybnosti budící problematiky (otázky).

Ovšem tato dialektická otázka (*quaestio*), jak bylo zmíněno v souvislosti s Boethiem, musí být zformulována tak, že uvádí jisté tvrzení i jeho popření. To by mohl být hlavní důvod, proč původní otázka celého dialogu (*Zda je gramatik substance nebo kvalita?*) je vzápětí přeformulována do podob dvou samotných dotazů (*Je gramatik substance, nebo není?*, resp. *Je gramatik kvalita, nebo není?*). Žák přitom dodává, že i v původní podobě jeho otázky je kontradikce obsažena: Gramatik (podle něj) může být buď substance, nebo kvalita, obojím být nemůže, takže prokázeli se jedno, druhé se tím vyvrátí, je-li jedno pravdivé (*verum*), druhé je nutně (*necesse*) nepravdivé (*falsum*). Proto po učiteli chce, aby mu ukázal, která z obou možností je pravdivá, čímž mu bude odhalena nepravda druhého (*DG I, 146,3 – 8*).

Učitel, jelikož chce prokázat, že ‚gramatik‘ může označovat substanci i kvalitu, nereaguje na původní otázku, ale zaměří se na obě pozměněné otázky, když postupně dokládá, že prvotní žákovy intuice, že lze o gramatikovi prokázat, že je substance i kvalita, jsou správné, zároveň však lze pravdivě konstatovat, že gramatik není substance, resp. že gramatik není kvalita. Pro dialektický charakter rozhovoru je pozoruhodné, že Anselm přesně kopíruje povahu dialektické otázky (*affirmatio – negatio*), jak ji rozvedl Boethius ve svých *Komentářích k Ciceronovým Topikám*.

Otázka, tj. propozice vyvolávající pochybnost, je stejně jako jiné propozice složena ze subjektu a predikátu. Ani tyto obecné direktivy Anselm v dialogu neopomíná a žákovými ústy je přímo zmiňuje (např. *DG III, 147, 26 – 148,2: subiectum propositionem; DG VI, 150,11: praedicari de hominem/subiecto*).

D) *Argumentum*. Pochybnost by měla být pomocí dialektiky odstraněna tím, že je vytvořen argument (*argumentum*), který dokáže (*probatio*) jedno z kontradiktorních tvrzení otázky. Argument má z formálního hlediska tuto podobu: v závěru je o sub-

jektu vypovídán predikát, tento závěr by měl být vyvozen z premis/propozic, kdy vyšší premisa obsahuje predikát závěru a v nižší premise se vyskytuje subjekt závěru (srv. např. *DG VI*, 150,10 – 22). Má-li se jednat o skutečně validní argument, jehož závěr bude pravdivý, je nezbytné, aby premisy, z nichž je závěr vyvozen, byly pravdivé (*verae propositiones*) a byly řádně sestaveny podle sylogistických zásad (*secundum naturam syllogismorum*) – viz *DG III*, 148,8 – 10.

Pro posuzování platnosti argumentu je dále nezbytné (opětovně v naprostém souladu s Boethiovými slovy), aby subjekt a predikát závěru byly v premisách náležitě a po všech stránkách správně spojeny středním čili společným termínem, který tvoří základ argumentu (topiky), neboť bez něj žádná argumentace nic nedokazuje (*DG IV*, 148,29 – 32). Právě hledání společného termínu (*communis terminus*) je nejčastější způsob, jímž je ve spise *De grammatico* zjišťováno, zda je argumentace vystavěna akceptovatelným způsobem (viz např. *DG V*, 149,24 – 25 nebo *DG VI*, 150,30).⁸

Oproti formálnímu nahlížení na sylogismus a argument Anselm zdůrazňuje, že chceme-li náležitě poznat, zda je (dialektický) argument validní, pak se nestačí zaměřovat výhradně na samotná slova (*vox, verbum*), ale je nutné, aby smysl (*sensus, sententia*) užitých termínů byl totožný, dokonce nevádí, když jsou v argumentaci použita různá slova, je-li jejich smysl týž. Z toho Anselm takřka provokativně uzavírá, že to nejsou slova, která vytváří sylogismus, nýbrž jejich smysl (*DG IV*, 149,11 – 14). Tato krátká pasáž Anselmova dialogu si získala v posledním století nemalou pozornost (srv. souhrnně Boschung 2006, 110 – 131) a lze říci, že názorně ukazuje bytostný rozdíl mezi (soudobou) formální logikou a dialektikou.

Závěr. Třebaže byl (zejména zásluhou interpretačních textů D. P. Henryho) Anselmův spis *De grammatico* ve druhé polovině 20. století postupně rehabilitován jako významný příspěvek k dějinám logiky, resp. k dějinám filosofie jazyka (zejména sémantiky), vlastní Anselmova slova, v nichž tvrdí, že se jedná o úvod do dialektiky, je vhodné brát vážně. Jak se pokusila ukázat tato studie (v souladu s výkladovou linií, kterou reprezentují např. L. Steiger, M. McCord Adams či P. Boschung), Anselm ve svém rozhovoru o tom, jakým způsobem označuje slovo ‚gramatik‘ substanci i kvalitu, přináší didakticky názorný úvod do dialektického umění, v němž se živou formou prezentují základy dialektické nauky.

Zdá se být zřejmé, že Anselm vycházel z vymezení dialektiky v Boethiových *Komentářích k Ciceronovým Topikám*. Všechny základní rysy tohoto chápání dialektiky jsou u Anselma přítomné: dialektika slouží k posuzování a vytváření argumentů, k čemuž využívá především definice, členění pojmů a skládání argumentů. Pro dialektický argument je pak signifikantní, že se snaží řešit otázku, která zahrnuje kontra-

⁸ Dalším důležitým prvkem posuzování argumentace je samozřejmě odhalení (explicitní či implicitní) maximální propozice, která dodává validitu argumentu – srv. výklad P. Boschunga (2006, 59).

diktorní varianty a danou argumentací se dochází k popření jednoho, čímž je potvrzeno druhé, nebo obráceně. Argument (sylogismus nebo entyméma) se skládá z propozic, které vedou k závěru, ovšem aby byl závěr platný, je nezbytné, aby termíny závěru (subjekt a predikát) byly v premisách náležitě a úplně propojeny společným termínem. Posuzování platnosti argumentu je takto hledáním patřičnosti společného termínu, který je určujícím zdrojem korektního argumentu. Společné termíny jsou tak fakticky rovněž topikami, jež umožňují dialektický argument.

Literatura

- ANSELM Z CANTERBURY (1946a): De grammatico. In: Schmitt, F. S. (ed.): *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia*. Vol. 1. Edinburgh: Th. Nelson & Son, 145 – 168 (zkratka *DG*).
- ANSELM Z CANTERBURY (1946b): De veritate. In: Schmitt, F. S. (ed.): *Sancti Anselmi Cantuariensis archiepiscopi Opera omnia*. Vol. 1. Edinburgh: Th. Nelson & Son, 173 – 199. (zkratka *De ver.*).
- ARISTOTELÉS (1831a): Analytica posteriora. In: Bekker, I. (ed.): *Aristotelis Opera*. Vol. 1. Berolini: G. Reimer, 71-100 (zkratka *Anal. post.*).
- ARISTOTELÉS (1831b): Topica. In: Bekker, I. (ed.): *Aristotelis Opera*. Vol. 1. Berolini: G. Reimer, 100 – 164 (zkratka *Top.*).
- ARISTOTELÉS (1831c): De sophisticis elenchis. In: Bekker, I. (ed.): *Aristotelis Opera*. Vol. 1. Berolini: G. Reimer, 164-184 (zkratka *Soph. elen.*).
- BOETHIUS, A. M. S. (1833) Commentarii in Ciceronis Topica. In: Orellius, I. C. (ed.): *M. Tullii Ciceronis Opera quae supersunt omnia*. Vol. 5/1. Turici: Orell Fuessli, 269 – 388 [Commentarius in Topica Ciceronis. In: *Patrologia Latina*. Vol. 64, Paris: J.-P. Migne, 1039-1174] (zkratka *In Cic. Top.*).
- BOSCHUNG, P. (2006): *From a topical point of view: dialectic in Anselm's De Grammatico*. Leiden: Brill.
- CEREZO, M. (2015): Anselm of Canterbury's Theory of Meaning: Analysis of Some Semantic Distinctions. In: *De Grammatico. Vivarium* 53 (2 – 4), 194 – 220.
- CICERO, M. T. (2003): *Topica*. Ed. and transl. T. Reinhardt. Oxford: Oxford University Press (zkratka *Top.*).
- EVANS, G. R. (2004): Anselm's life, works, and immediate influence. In: Davies, B. – Leftow, B. (eds.): *The Cambridge Companion to Anselm*. Cambridge: Cambridge University Press, 5 – 31.
- FRÖHLICH, W. (1996): Itinerary of Saint Anselm of Canterbury. In: Van Fleteren, F. – Schnaubelt, J. C. (eds.): *Twenty-five years (1969 – 1994) of Anselm Studies*. Lewiston, Queenston, Lampeter: Edwin Mellen Press, 53 – 65.
- GALLONIER, A. (1987): Le *De Grammatico* et l'origine de la theorie des proprietes des termes. In: Jolivet, J. – de Libera, A. (eds.): *Gilbert de Poitiers et ses Contemporains: aux Origines de la Logica Modernorum*, Napoli: Bibliopolis, 353 – 375.
- GALLONIER, A. (1996): Sur quelques aspects annonceurs de la litterature sophismatique dans le *De grammatico*. In: Luscombe, D. E. – Evans, G. (eds.): *Anselm: Aosta, Bec and Canterbury*. Sheffield: Sheffield Academic Press, 209 – 228.
- HENRY, D. P. (1960): Saint Anselm's *De 'Grammatico'*. *Philosophical Quarterly* 10 (39), 115 – 126.
- HENRY, D. P. (1964): *The De Grammatico of St. Anselm: The Theory of Paronymy*. Notre Dame, In: Notre Dame University Press.
- HENRY, D. P. (1967): *Logic of Saint Anselm*. Oxford: Oxford University Press.

- HENRY, D. P. (1974): *Commentary on De Grammatico: The Historical-Logical Dimensions of a Dialogue of St. Anselm's*. Dordrecht: Reidel.
- KING, P. (2004): Anselm's philosophy of language. In: Davies, B. – Leftow, B. (eds.): *The Cambridge Companion to Anselm*. Cambridge: Cambridge University Press, 84 – 110.
- MARENBON, J. (2002): Some Semantic Problems in Anselm's *De grammatico*. In: Herren, M. W. – McDONOUGH, C. J. – ARTHUR, R. G. (eds.): *Latin Culture in the Eleventh Century*. Vol. 2. Turnhout: Brepols, 76 – 86.
- MCCORD ADAMS, M. (2000): Re-reading *De grammatico* or Anselm's introduction to Aristotle's *Categories*. *Documenti e sulla tradizione filosofica medievale* 11, 83 – 112.
- SHARPE, R. (2009): Anselm as Author: Publishing in the Late Eleventh Century. *Journal of Medieval Latin* 19, 1 – 87.
- SOUTHERN, R. W. (1963): *Saint Anselm and his biographer. A study of monastic life and thought 1059 – c. 1130*. Cambridge: Cambridge University Press.
- SOUTHERN, R. W. (1990): *Saint Anselm. A Portrait in a Landscape*. Cambridge: Cambridge University Press.
- STEIGER, L. (1969): Contexe Syllogismos. Über die Kunst und Bedeutung der Topik bei Anselm. *Analecta Anselmiana* 1, 107 – 143.

Studie vznikla v rámci výzkumného projektu řešeného na Ostravské univerzitě č. IRP201820
Utváření jinakosti ve středověké Evropě.

Marek Otisk
Katedra filozofie
Filozofická fakulta Ostravské univerzity
Reální 5
701 03 Ostrava
Česká republika
e-mail: marek.otisk@osu.cz